

Jacek Bieliński
Collegium Civitas

KONSENS I JEDNORODNOŚĆ SPOŁECZNA W PROCESIE BUDOWANIA KAPITALIZMU W KRAJACH POSTKOMUNISTYCZNYCH

Przedmiotem niniejszego artykułu jest wyjaśnienie różnic w stopniu zaawansowania transformacji w krajach postkomunistycznych. Kluczowym czynnikiem wyjaśniającym to zaawansowanie jest jednorodność społeczeństw wychodzących z rzeczywistości realnego socjalizmu. Argumentuję, że u źródeł powodzenia projektu kapitalistycznego, zarówno teraz jak i w przeszłości, leży zdolność wypracowania powszechnego konsensu wobec poprzedniego ładu gospodarczego. Tezą dodatkową jest twierdzenie, że w odróżnieniu od rozwiniętych systemów rynkowych, które są tym stabilniejsze, im bardziej są społecznie zróżnicowane, powodzenie reform rynkowych w krajach postkomunistycznych jest tym większe, im mniejsze jest ich zróżnicowanie.

Główne pojęcia: konsens społeczny, jednorodność społeczna, transformacja postkomunistyczna, socjologia ekonomiczna.

Wstęp: kapitalizm jako projekt polityczny

W porównaniu z innymi procesami transformacji, np. w Ameryce Południowej (Argentyna, Urugwaj, Chile, Paragwaj) czy Europie Południowej (Włochy, Portugalia, Hiszpania, Grecja), specyfiką transformacji postkomunistycznej jest to, że dokonuje się ona na wielu płaszczyznach (Offe 1999: 38–37). Te sfery to: 1) system polityczny rozumiany jako demokratyzacja, 2) system gospodarczy, który poddawany jest reformom rynkowym, 3) instytucje państwowe reformowane w kierunku transparentności i wreszcie 4) tworzenie tożsamości pośrednich

w obszarze między tożsamościami pierwotnymi, takimi jak rodzina, a instytucjami państwowymi. Biorąc pod uwagę wszystkie cztery obszary, ze szczególnym uwzględnieniem ostatniego, proces reform postkomunistycznych ma na celu stworzenie społeczeństwa obywatelskiego. Z punktu widzenia celów tego projektu, warunkiem wstępnym jego powodzenia jest istnienie identyfikacji narodowych. Kwestia tożsamości narodowej musi być zatem rozstrzygnięta najpierw. Taras Kuzio (2002) zwraca uwagę na potrzebę uwzględnienia procesu tworzenia lub odtwarzania tożsamości narodowych, szczególnie w byłych republikach Związku Radzieckiego, gdzie państwo totalitarne starało się wymazać poczucie wspólnoty, opartej na przynależności narodowej i zastąpić je identyfikacją sowiecką. Problem ten jest szczególnie widoczny na Ukrainie i Białorusi (Konieczna 2002). Niedawne wydarzenia na Ukrainie sugerują, że warunkiem wstępnym szeroko zakrojonych reform było tam przesądzenie, czy Ukraina Wschodnia i Zachodnia to jeden kraj i jak neutralizować dominację Rosji. Tylko niektóre kraje postkomunistyczne muszą sobie z tym problemem radzić. Można zatem mówić o różnych typach transformacji: dwu, trzy lub czterowymiarowych (Kuzio 2002).

Ponieważ tworzenie systemu gospodarczego opartego na „zasadach rynkowych” poprzedzane jest przez ukonstytuowanie się wspólnoty o charakterze państwa narodowego, mającej określone aspiracje polityczne (Offe 1999: 56; Konieczna 2002: 19), tylko z ogromnym trudem można by postrzegać reformy rynkowe jako efekt naturalnego procesu ewolucyjnego. Przemiany rynkowe w Europie Środkowej i Wschodniej są zatem potwierdzeniem kluczowych tez socjologii ekonomicznej. Karl Polanyi twierdził, że systemy ekonomiczne oparte na zasadach nierynkowych istniały przez tysiąclecia i do wybuchu rewolucji przemysłowej oparte były na zasadach innych niż maksymalizacja zysku. Te zasady to: wzajemność, redystrybucja i ekonomiczna autarkia (Polanyi 1957: 43–68). Dziewiętnastowieczny system samoregulacji rynkowej był jedynie epizodem w historii ludzkości. Ponadto był projektem politycznym. Jego powstanie wymagało nie tyle „uwolnienia” naturalnych motywów ekonomicznych jednostek, ile stworzenia takich instytucji, dzięki którym motywy te mogły zaistnieć.

Jadwiga Staniszkis, a za nią Claus Offe, nazywa ten projekt „kapitalizmem politycznym” (Staniszkis 2001; Offe 1999: 47) Proces reform jest w tym ujęciu zaprojektowany oraz wdrożony przez reformistycznie nastawione elity polityczne. Elity nie muszą mieć na względzie jedynie partykularnych interesów. Projekt ten opiera się na przekonaniu, że sprawnie funkcjonująca gospodarka rynkowa sprzyja realizacji interesów ogólnospołecznych. Prywatyzacja i urynkowanie stanowi jedynie część procesu reform i służy do osiągnięcia określonego celu, jakim jest wytworzenie klasy przedsiębiorców oraz warunków, w których będą oni mogli sprawnie działać. Stąd popularne przeświadczenie, że stworzenie „klasy średniej” jest warunkiem sukcesu reform. Urynkowanie gospodarki, prywatyza-

cja oraz demokratyczne podstawy ustroju politycznego poprzedzają konsolidację nowej klasy przedsiębiorców (Gardawski 2001: 22). Większość analiz tego rodzaju postrzega mobilizację elit jako czynnik sprawczy, „przyczynę” uruchomienia procesu reform. Niekiedy twierdzi się też, że tworzenie elity gospodarczej (klasy średniej) jest również celem tego projektu. Wadą tych podejść do genezy kapitalizmu w Polsce jest ich przeświadczenie, że kapitalizm tworzyły elity. Czy jednak można wyobrazić sobie polski kapitalizm bez, choćby ograniczonego, przyzwolenia społecznego (Gardawski 1996)? Geneza zachodnich społeczeństw rynkowych oraz transformacja rynkowa w Polsce wskazują, że elitystyczne wyjaśnienia nie wystarczają. Jak wykazały badania przeprowadzone przez Dawida Osta i Marka Weinsteina (1999: 13) w połowie lat dziewięćdziesiątych, a więc w początkowym okresie przemian w Polsce, poparcie dla reform i procesu prywatyzacji wyrażało 3/4 aktywistów związkowych. Była to sytuacja przełamania „tradycyjnej” mentalności robotników, stojącej w sprzeczności z racjonalnym w swej istocie przedsiębiorstwem kapitalistycznym, a opierającej się na obronie dotychczasowej organizacji pracy i związanych z nią przywilejów socjalnych. Na podobną sytuację zwracał uwagę Max Weber, opisując genezę kapitalizmu. Etyka protestancka, czyli określony zespół wartości i norm, stała się podstawą odrzucenia porządku feudalnego, w którym ambicje ekonomiczne jednostek były społecznie zdefiniowane.

Warunkiem koniecznym powodzenia projektu kapitalistycznego jest więc spójność i uniwersalność wartości, w które dopiero później wpisuje się motyw zysku. Poparcia dla reform nie da się wygenerować poprzez apoteozę maksymalizacji zysku (Grondona 2003: 102). Wartości i motywacje czysto ekonomiczne nie wystarczają, gdyż po zaspokojeniu określonej potrzeby przestają oddziaływać stymulująco na jednostki. Grondona potwierdza więc z całą mocą słynną tezę Webera, sformułowaną w *Etyce protestanckiej i duchu kapitalizmu*. Dla powstania kapitalizmu na Zachodzie niezbędne było ukonstytuowanie się określonego porządku moralnego i religijnego, czyli zespołu norm i wartości. Uruchomienie przemian mających doprowadzić do ustanowienia gospodarki rynkowej wymaga wobec tego raczej reedukacji jednostek niż „uwolnienia” ich naturalnych motywacji. Szerokie poparcie społeczne jest zatem pierwotne wobec mobilizacji reformatorskich elit politycznych. Według Webera i Polanyiego tworzenie porządku rynkowego jest zasadniczo nieelitarnym procesem społecznym. Stąd wywodzę moją hipotezę, że jednorodność społeczna sprzyja powodzeniu transformacji rynkowej, gdyż stanowi podstawę ukonstytuowania się określonego porządku aksjonormatywnego. Dopiero na tym gruncie projekt kapitalistyczny może zostać z powodzeniem wdrożony.

Jak jednak mierzyć jednorodność społeczną? Najprostszy jest oczywiście pomiar stopnia tożsamości narodowej. Stanowi ona płaszczyznę porozumienia, na której może rodzić się zgoda co do projektu rynkowego (Konieczna

2002: 19). Nie twierdzą, że *nacjonalizm* sprzyja tworzeniu się liberalizmu gospodarczego i politycznego. Twierdzą jednak, że u zarania kapitalizmu porozumienie społeczne jest niezbędne, to zaś jest prostsze w społeczeństwach homogenicznych etnicznie, nawet jeśli istnieją empiryczne dowody na to, że podtrzymaniu i pogłębianiu liberalizmu gospodarczego służy imigracja i wielokulturowość.

Struktura etniczna a przemiany gospodarcze w krajach Europy Środkowej i Wschodniej

Wielu badaczy dostrzega wagę tożsamości narodowej w procesach radykalnych przemian społecznych, politycznych i gospodarczych (Konieczna 2002; Kuzio 2002; Bokszański 1999; Kurczewska 1999), jednak trudności w jej definiowaniu oraz brak danych ilościowych, umożliwiających porównywanie jej poziomu między krajami ograniczają przydatność tego pojęcia w niniejszej analizie. Dlatego do zilustrowania związku jednorodności postkomunistycznych społeczeństw narodowych z ich zdolnością do realizacji reform przyjrzą się bliżej strukturze etnicznej tych krajów.

W państwach byłego bloku socjalistycznego występuje jedna wyraźnie dominująca grupa etniczna, ale jej rozmiar w stosunku do mniejszości oraz ich liczba jest zróżnicowana (por. Aneks, tabela A). Kraje o najmniej złożonej strukturze etnicznej to Czechy, Węgry, Polska, Słowenia oraz Rumunia i Albania. W państwach tych dominująca grupa etniczna stanowi około 90% ludności. W Polsce odsetek ten wynosi aż 98%, a liczba mniejszości narodowych jest stosunkowo niewielka. Kraje, w których procent ten jest najniższy, to Łotwa i Estonia (odpowiednio 56,6% i 64%). Liczba mniejszości etnicznych w tych krajach jest niewielka (3 i 4 mniejszości narodowe) i funkcjonuje w nich duża mniejszość rosyjska (około 30% w obu krajach). Hierarchizację krajów postkomunistycznych pod względem postępu przemian pokazuje tabela 1.

Odsetek dominującej grupy etnicznej oraz indeks postępu transformacji są skorelowane ($r = -0,441$), a korelacja jest istotna statystycznie ($p=0,035$). Korelacja stałaby się prawdopodobnie silniejsza, jeśli istniałaby metoda kwantyfikacji szczególnej roli mniejszości rosyjskiej w zaawansowanych transformacyjnie krajach bałtyckich. Mniejszość rosyjska w tych krajach musiała zabiegać o równe prawa obywatelskie. Rosjanie nie tylko nie „zakłócają” tworzenia się konsensu prorynkowego, ale starają się dowieść swych prorynkowych przekonań, by uzyskać prawa przysługujące przedstawicielom większości. Ponadto, jak pokazują ostatnie wydarzenia na Ukrainie, analiza struktury etnicznej nie wychwytuje, w jakim stopniu rdzenni Białorusini i Ukraińcy postrzegają siebie jako narody odrębne od Rosjan. Gdyby zmierzyć poczucie narodowej odrębności tych na-

cji okazałoby się zapewne, że rzeczywisty procent Białorusinów i Ukraińców utożsamiających się z narodowością rosyjską jest bardzo wysoki. Zatem, gdyby uwzględnić ten czynnik siła opisywanego związku między jednorodnością a postępem transformacji zapewne bardzo by wzrosła. Sugeruje to, iż wyższy poziom homogeniczności etnicznej sprzyja przemianom rynkowym i demokratycznym w państwach postkomunistycznych.

Tabela 1. Indeks postępu transformacji* a względna wielkość dominującej grupy etnicznej

Kraj	Udział dominującej grupy etnicznej w %	Indeks postępu transformacji
Albania	95,00	26,70
Armenia	98,00	31,30
Azerbejdżan	90,00	24,70
Białoruś	78,00	18,00
Bośnia i Hercegowina	48,00	18,70
Bułgaria	85,60	34,00
Chorwacja	78,00	34,00
Czechy	95,00	39,60
Estonia	64,00	37,30
Macedonia	64,18	31,70
Gruzja	70,10	30,60
Węgry	92,00	41,50
Kazachstan	55,80	28,60
Łotwa	56,50	32,00
Litwa	80,60	34,30
Mołdawia	65,00	31,60
Polska	98,00	39,80
Rumunia	89,00	33,30
Słowacja	85,70	33,30
Słowenia	87,84	34,60
Tadżykistan	67,00	21,70
Ukraina	72,70	25,30
Uzbekistan	71,00	23,40

Źródło: Dane EBOR oraz U.S. Department of State

* EBOR. *Transition Report 1998*, London. Indeks łączy miary transformacji rynkowej oraz transformację systemu prawnego.

Grzegorz Ekiert (2000) wskazuje także na złożony obraz byłych republik Związku Radzieckiego, uznając je za odrębną grupę państw. Z jednej strony mamy bowiem kraje wschodnioeuropejskie oraz azjatyckie, jak Białoruś, Ukraina, Uzbekistan, Turkmenistan, w których reformy gospodarcze okazały się wyjątkowo nieskuteczne, a z drugiej państwa bałtyckie, wykazujące się sprawną gospodarką i dobrze rozwiniętymi instytucjami demokratycznymi. W przypadku Ukrainy i Białorusi mamy do czynienia z ciągle słabo wykształconym poczuciem odrębności państwa od Związku Radzieckiego, a w przypadku krajów bałtyckich silne poczucie odrębności i wrogości wobec mniejszości rosyjskiej.

Homogeniczność etniczna nie jest miarą precyzyjną, jednak przy bardziej wyrafinowanej analizie struktury etnicznej, widoczny byłby silny związek między stopniem jednorodności etnicznej a postępem transformacji postkomunistycznej.

Homogeniczność nie jest jednak warunkiem wystarczającym dla pomyślnej realizacji reform w krajach postkomunistycznych. Niezbędny jest tu także szeroki zasięg konsensu społecznego, czyli jego „nieelitarność”. Ponadto trzeba też wykazać, co jest przedmiotem owego konsensu. Oba te zagadnienia są przedmiotem analizy empirycznej.

Dane

Analizie poddałem dane pochodzące z pierwszej edycji Europejskiego Sondażu Społecznego¹. Jest to projekt badawczy zainicjowany przez Komitet Ekspertów Europejskiej Fundacji Nauki (*European Science Foundation*). Badanie to zostało zrealizowane w latach 2002/2003 w 22 krajach: Austrii, Belgii, Czechach, Danii, Finlandii, Francji, Grecji, Hiszpanii, Holandii, Irlandii, Izraelu, Luksemburgu, Niemczech, Norwegii, Polsce, Portugalii, Słowenii, Szwajcarii, Szwecji, na Węgrzech, w Wielkiej Brytanii oraz we Włoszech.

Najważniejszym źródłem danych w ESS jest badanie kwestionariuszowe, uzupełnione o tzw. dane kontekstowe, dotyczące najistotniejszych wydarzeń politycznych i społecznych w każdym z państw biorących udział w projekcie badawczym.

W pierwszej edycji badania ESS wzięły udział jedynie cztery kraje Europy Środkowej i Wschodniej (Węgry, Polska, Czechy, Słowenia), co z punktu widzenia celów niniejszej analizy jest poważnym ograniczeniem tego zbioru danych. Państwa te są liderami w regionie, a stopień zaawansowania tych krajów w pro-

¹ Europejski Sondaż Społeczny 2002/2003, Paweł B. Sztabiński, Franciszek Sztabiński, Ośrodek Realizacji Badań Socjologicznych, Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2002. Projekt badawczy finansowany ze środków Komitetu Badań Naukowych w roku 2002.

cesie transformacji jest stosunkowo słabo zróżnicowany. Przemawia to jednak za użyciem tego właśnie zbioru danych: jeśli związek konsensu i postępu transformacji da się udowodnić dla tych krajów, to jest wielce prawdopodobne, że związek ten zachodziłby, gdyby badanie objęło bardziej zróżnicowaną grupę krajów postkomunistycznych.

Ogromną zaletą badania ESS jest to, że dokonano wszechstronnego pomiaru postaw respondentów wobec głównych instytucji gospodarczych i norm, mających wpływ na funkcjonowanie gospodarki. Nieczęsto zdarza się, by w ramach jednego badania mierzono postawy wobec instytucji „dojrzałego” kapitalizmu i instytucji kluczowych dla gospodarek wschodzących. Należy jednak zwrócić uwagę, że niezawodność użytych w ESS miar owych postaw jest mocno ograniczona (por. wartości współczynnika *alfa* Cronbacha w Aneksie), co jest istotną słabością użytego zbioru danych. Nie jest też bez znaczenia, że dane te są publicznie dostępne, dobrze udokumentowane i przygotowane przez prestiżowe ośrodki badawcze.

Analiza²

Na analizę składają się następujące kroki:

1. Po pierwsze odpowiadam na pytanie, jakie wartości najmocniej różnicują kraje postkomunistyczne od pozostałych państw europejskich ze względu na postawy wobec wartości i instytucji istotnych dla funkcjonowania gospodarki? Użycie poszczególnych zmiennych nie jest możliwe z dwóch powodów:

- inaczej rozumiane są pojęcia (np. lewica, prawica) i inny jest poziom edukacji ekonomicznej w krajach postkomunistycznych i zachodnioeuropejskich,
- interesują mnie postawy niedające się mierzyć za pomocą indywidualnych pytań.

Wobec tego:

a) generuję czynniki i wartości czynnikowe, które tworzą nowe zmienne ze zmiennych indywidualnych;

b) wyniki czynnikowe stosuję do określenia, który z wyznaczonych czynników najlepiej odróżnia kraje byłego bloku socjalistycznego od pozostałych krajów europejskich. Będą więc one zmiennymi niezależnymi w modelach regresji

² W związku z tym, że niniejsza analiza opiera się na porównaniach danych z różnych krajów, wszystkie obliczenia wykonane zostały z zastosowaniem wagi będącej iloczynem wagi populacyjnej (*population weight*) oraz wagi określonej przez zasady stratyfikacji próby (*design weight*). Pierwszy z tych czynników dostosowuje proporcję przypadków z każdego z krajów do proporcji w populacji badanej próby ogólnej. Drugi z czynników koryguje nierówne prawdopodobieństwa dotarcia do osób powyżej piętnastego roku życia w poszczególnych krajach.

logistycznej, których zmienną wyjaśnianą będzie przynależność do grupy państw postkomunistycznych.

2. Po drugie, wyjaśniam, od czego zależy stopień postępu transformacji w krajach postkomunistycznych:

a) powtarzam generowanie czynników, ale w ramach krajów postkomunistycznych. Dalsza analiza odnosić się będzie do zbioru krajów postkomunistycznych, wobec tego należy obliczyć takie czynniki, które będą odnosić się do tej właśnie podgrupy przypadków;

b) następnie sprawdzam, który z nich jest najsilniejszym predyktorem postępu transformacji.

3. Badam stopień uniwersalności wykrytych w drugim kroku kluczowych predyktorów postępu. Pytam zatem, w jakim stopniu wartości te są powszechne raczej niż elitarne?

Selekcja zmiennych

Moje rozważania dotyczą postaw wobec instytucji i wartości kluczowych dla funkcjonowania gospodarki rynkowej, włączam zatem miary stosunku respondenta do niektórych treści liberalnych, oraz miary postaw wobec roli państwa w gospodarce, opieki społecznej oraz roli związków zawodowych i wartości moralnych, politycznych czy społecznych (lista wyselekcjonowanych zmiennych: Aneks).

Kluczowe wartości odróżniające kraje postkomunistyczne od pozostałych państw europejskich

Analiza czynnikowa przeprowadzona na całej zbiorowości krajów, które wzięły udział w badaniu ESS, ujawniła istnienie pięciu komponentów wyjaśniających 52,32% wariancji³ (tabela 2).

- *Tradycjonalizm* – (12,48% wariancji) wymiar wyznacza stosunek do silnej władzy, potrzeba bezpieczeństwa, stopień przywiązania do tradycji i zwyczajów. Wysokie wartości ładunków oznaczają *odrzućenie potrzeby silnej władzy, bezpieczeństwa oraz przywiązania do tradycji*⁴. Obecność tradycji

³ Nazwy czynników wyznaczonych w analizie czynnikowej przyjęte zostały arbitralnie w wyniku interpretacji ich zmiennych składowych. Wobec tego użyte nazwy czynników odnosić należy wyłącznie do definicji w tekście.

⁴ Odpowiedzi na pytania, określone przez zmienne składające się na wymiar tradycjonalizmu, zakodowane zostały tak, iż niższe wartości oznaczały konfirmację twierdzenia zawartego w pytaniu.

i bezpieczeństwa sugeruje, że chodzi o tradycjonalizm, a obecność silnej władzy sugeruje tradycjonalizm scentralizowany.

- *Kolektywizm* – (11,55%) wyznacza przekonanie o ważnej roli związków zawodowych, przekonanie o silnej roli państwa w wyrównywaniu dochodów oraz poczucie, że własna sytuacja materialna jest zła. Jest to więc kolektywizm ekonomiczny. Obejmuje on zarówno doświadczenia krajów postkomunistycznych i tradycji *welfare state* na Zachodzie. Zmienne wyznaczające ten czynnik zakodowane zostały tak, że wysokie wartości ładunków wskazują na *odrzućenie kolektywizmu*.
- *Indywidualizm* – (9,74%) wyznacza stosunek do takich wartości jak zamożność materialna oraz osiąganie indywidualnych sukcesów i bycie docenianym. Opiera się więc na nastawieniu na osobisty sukces, głównie materialny. Podobnie jak w przypadku „tradycjonalizmu” i „kolektywizmu” wysokie wartości ładunków wskazują na *odrzućenie indywidualizmu*.
- *Egalitaryzm* – (9,69%) czynnik ten odnosi się do uznania prawa ludzi do równego traktowania oraz równych szans, pomocy ludziom w złej sytuacji materialnej. Istotne jest tu także zainteresowanie polityką oraz podzielenie wspólnych zwyczajów i tradycji. Tak opisany wymiar egalitaryzmu odnosi się więc do poczucia solidarności ze współobywatelami i uznania prawa każdego obywatela do minimum socjalnego. Jest to szczególny sposób rozumienia egalitaryzmu, właściwy nowej lewicy (brytyjska partia pracy, niemiecka socjaldemokracja).
- *Liberalizm* – (8,85%) wyznacza zadowolenie z obecnego stanu gospodarki, poglądy na pozycje związków zawodowych jako aktorów mogących wpływać na warunki pracy, rolę państwa w gospodarce oraz odczucia co do własnej pozycji materialnej. Są to wartości klasycznego liberalizmu, odczuwane przez osoby, którym dobrze się powodzi.

W celu określenia, który z wyznaczonych wektorów najlepiej odróżnia kraje postkomunistyczne od innych państw europejskich, sporządziłem modele regresji logistycznej. Zmienna zależna rozróżnia dychotomicznie wszystkie jednostki w zbiorze danych według kraju pochodzenia na państwa postkomunistyczne lub pozostałe państwa europejskie. Tabele 3 i 4 ilustrują specyfikację modeli oraz statystyki opisowe wykorzystanych zmiennych.

Najlepszym predyktorem jest czynnik pierwszy – „tradycjonalizm”. Kolejne czynniki, choć są istotne statystycznie, wnoszą niewiele do odsetka wyjaśnianej wariancji (model 5 pseudo $R^2=0,50$). Łączna poprawność klasyfikacji jednostek statystycznych na podstawie modeli regresji sięga 93% w przypadku wykorzystania wszystkich czynników jako zmiennych niezależnych, co jest wynikiem bardzo dobrym. Model pierwszy trafnie klasyfikuje już 92,5% przypadków. Wynika z tego, że kolejne czynniki w niewielkim stopniu poprawiają zdolność predykcijną stworzonych modeli regresji logistycznej.

Tabela 2. Macierz rotowanych składowych analizy czynnikowej wykonanej dla wszystkich krajów

Zmienne	Czynniki				
	Tradycjonalizm (1)	Kolektywizm (2)	Indywidualizm (3)	Egalitaryzm (4)	Liberalizm (5)
Ważne, aby władza była silna i zapewniała ochronę przed zagrożeniami	0,764		0,126		
Ważne jest by mieszkać w bezpiecznym otoczeniu, czuć się bezpiecznie	0,713		0,145		
Ważna jest tradycja, postępowanie zgodnie ze zwyczajami	0,682	-0,109			-0,102
Pracownicy potrzebują silnych związków zawodowych dla ochrony wartości pracy i poziomu płac		0,721	0,128		
Rząd powinien zmniejszać różnice w dochodach		0,700	-0,152		
Odczucia na temat obecnych dochodów gospodarstwa domowego		-0,518	0,144	0,224	-0,421
Ważne jest by być bogatym, mieć dużo pieniędzy i kosztowności			0,821	-0,139	
Ważne jest odnoszenie sukcesów i bycie docenianym	0,261		0,772	0,113	
Zainteresowanie polityką	-0,140	-0,258	0,156	0,615	
Istotne jest by ludzie byli traktowani równo i mieli równe szanse	0,216	0,312		0,584	
Lepiej dla kraju jak wszyscy mają wspólne zwyczaje i tradycje	0,333	0,102		-0,573	
Być dobrym obywatelem: jak ważne wspomaganie ludzi w gorszej sytuacji	-0,209	-0,217	0,143	-0,499	0,221
Zadowolenie z obecnego stanu gospodarki we własnym kraju		0,254			0,751
Łatwo/trudno by związek zawodowy wpływał na warunki pracy		-0,297			0,619
Lepiej dla kraju gdy rząd mniej angażuje się w gospodarke		-0,217	0,171	-0,239	0,330
Metoda wyodrębniania czynników: głównych składowych. Metoda rotacji: Varimax z normalizacją Kaisera. Ładunki niższe niż 0,2 zostały w tabeli pominięte.	Test Bratletta (Sig. 0,00). Test Kaisera-Mayera-Oklina (KMO=0,661,).				

Pośród istotnych statystycznie zmiennych kontrolnych są: dochód gospodarstwa domowego netto, rok urodzenia i poziom wykształcenia respondenta. Szczególnie istotny okazuje się poziom zamożności gospodarstw domowych. W każdym z modeli zmienna ta osiąga wartości współczynnika Beta poniżej $-0,95$. Wynika to z faktu, że społeczeństwa krajów zachodnioeuropejskich są dużo bardziej zamożne, w związku z tym zmienna ta jest niemal idealnym predyktorem przynależności do zbioru krajów zachodnich.

Analiza regresji wskazuje, że państwa zachodnioeuropejskie, w których funkcjonuje dojrzały kapitalizm, różnią się od wschodzących porządków rynkowych środkowej i wschodniej Europy stosunkiem do *tradycjonalizmu*. Odrzucenie tradycjonalizmu okazuje się silniejsze w krajach zachodnich (model 5 Beta = $-0,68$). Być może ma to związek z przewidywanym przez Polanyiego (1957: 132–133) w teorii *double movement* zanikiem entuzjazmu dla przemian rynkowych. Mianem tym określał on ciągły konflikt między nurtem liberalizmu ekonomicznego, który sprzyja samoregulacji rynkowej, a nurtem protekcjonistycznym, starającym się zachować dotychczasową organizację produkcji i system społeczny.

Tabela 3. Statystyki opisowe zmiennych wykorzystanych w modelach regresji logistycznej

Zmienne	N	Średnia	Odchylenie standardowe
Zmienna zależna:			
kraje postkomunistyczne vs reszta (1=kraje postkomunistyczne, 0=państwa zachodnioeuropejskie)	37497	0,1333	0,33994
Zmienne kontrolne:			
pleć (1=mężczyzna, 2=kobieta)	37475	1,52	0,499
wykształcenie (0=nieukończone podstawowe, 1=ukończone podstawowe, 2=gimnazjalne, 3=zawodowe, 4=nieukończone średnie, 5=średnie ogólnokształcące, 6=średnie zawodowe, 7=pomaturalne, 8=licencjackie, inżynierskie, 9=nieukończone wyższe magisterskie, 10=ukończone wyższe magisterskie)	37373	2,82	1,473
rok urodzenia	37308	1956,58	18,085
dochód gospodarstwa domowego netto (12 kategorii dochodowych, gdzie 1=poniżej 600zł/miesiąc, 12=ponad 40000zł/miesiąc)	28429	5,92	2,436

Wyniki badań opinii publicznej wskazują, że z podobnym zjawiskiem mamy obecnie do czynienia w Polsce. W 2002 roku, po raz pierwszy, więcej osób oceniało poprzedni ustrój pozytywnie (TNS OBOP 2002b). Jednocześnie aż 87% respondentów uważało, że prywatyzacja była zła lub bardzo zła dla gospodarki, zdecydowanie ponad połowa przebadanych osób uważała, że potrzebna jest renacjonalizacja nierentownych przedsiębiorstw przemysłowych (67%) oraz oceniało, że zbyt wiele przedsiębiorstw państwowych zostało sprzedanych (78%) (TNS OBOP 2002a). Podglądy te były powszechne niezależnie od grupy społeczno-demograficz-

nej. Nawet wśród osób najmłodszych, najlepiej wykształconych i zajmujących kierownicze stanowiska, zdecydowana większość podzielała powszechny sentyment.

Niemniej, jak wskazują skonstruowane modele regresji, odrzucenie tradycjonalizmu różnicuje obie grupy krajów najbardziej, co sugeruje zbadanie jego zależności z postępem transformacji w krajach postkomunistycznych.

Tabela 4. Modele regresji logistycznej. Zmienna zależna: *kraje postkomunistyczne vs. pozostałe kraje europejskie*

		model 1	model 2	model 3	model 4	model 5
Tradycjonalizm	B	- 0,65	- 0,64	- 0,64	- 0,67	- 0,68
	S.E.	0,07	0,07	0,07	0,07	0,07
	Sig.	0,00**	0,00**	0,00**	0,00**	0,00**
Kolektywizm	B		0,24	0,26	0,25	0,24
	S.E.		0,06	0,06	0,06	0,06
	Sig.		0,00**	0,00**	0,00**	0,00**
Indywidualizm	B			- 0,35	- 0,36	- 0,39
	S.E.			0,06	0,06	0,06
	Sig.			0,00**	0,00**	0,00**
Egalitaryzm	B				0,16	0,17
	S.E.				0,06	0,06
	Sig.				0,01**	0,00**
Liberalizm	B					- 0,33
	S.E.					0,06
	Sig.					0,00**
Płeć	B	- 0,08	- 0,04	0,07	0,08	0,06
	S.E.	0,12	0,12	0,12	0,12	0,12
	Sig.	0,49	0,75	0,55	0,51	0,60
Rok urodzenia	B	- 0,02	- 0,02	- 0,03	- 0,03	- 0,03
	S.E.	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01
	Sig.	0,00**	0,00**	0,00**	0,00**	0,00**
Wykształcenie	B	0,32	0,30	0,30	0,32	0,33
	S.E.	0,04	0,04	0,04	0,04	0,04
	Sig.	0,00**	0,00**	0,00**	0,00**	0,00**
Dochód	B	- 0,96	- 0,99	- 1,00	- 0,99	- 0,96
	S.E.	0,04	0,04	0,04	0,04	0,04
	Sig.	0,00**	0,00**	0,00**	0,00**	0,00**
Stała	B	49,45	47,21	55,34	55,72	55,93
	S.E.	10,19	10,19	10,36	10,38	10,53
	Sig.	0,00**	0,00**	0,00**	0,00**	0,00**
Nagelkerke R2		0,47	0,48	0,49	0,49	0,50

* Istotność na poziomie $p < 0,05$; ** Istotność na poziomie $p < 0,01$

Determinanty zaawansowania krajów postkomunistycznych w procesie transformacji

Kolejnym krokiem niniejszej analizy jest określenie, od czego zależy stopień postępu transformacji w krajach postkomunistycznych. Powtórzyłem zatem analizę czynnikową, ale tylko dla tej grupy krajów, aby uzyskać czynniki i wartości czynnikowe określone dla krajów postkomunistycznych.

Uzyskane czynniki dają się scharakteryzować następująco:

- „*Suwerenność*” *ekonomiczna* – (16,05%) wymiar ten opiera się na nowych zmiennych, dotyczących poziomów decyzyjnych w sprawach stóp procentowych oraz opieki socjalnej. Oznacza on silne przekonanie o tym, że decyzje dotyczące gospodarki oraz polityki społecznej powinny być podejmowane na poziomie narodowym.
- *Tradycjonalizm* – (13,65%) wymiar wyznacza stosunek do silnej władzy, potrzeba bezpieczeństwa, stopień przywiązania do tradycji i zwyczajów oraz wyrównanie szans i równe traktowanie wszystkich ludzi. Wysokie wartości ładunków oznaczają *odrzućenie* wartości wyznaczanych przez ten czynnik⁵.
- *Kolektywizm* – (11,4%) wymiar wyznacza przekonanie o silnej roli państwa w wyrównywaniu dochodów, przekonanie o znaczeniu związków zawodowych w ochronie wartości pracy oraz poziomu płac pracowników, odczucia co do własnej sytuacji materialnej oraz zadowolenie z obecnego stanu gospodarki. Jest to więc kolektywizm w ekonomicznym znaczeniu, skierowany głównie na kwestie wyrównywania poziomu zasobności materialnej oraz potrzeby ochrony pracy przez związki zawodowe. Dodatni ładunek sugeruje, że ten rodzaj lewicowości nie jest artykułowany przez ludzi ubogich.
- *Indywidualizm* – (9,865%) czynnik ten odnosi się do stosunku do takich wartości jak zamożność materialna oraz osiąganie indywidualnych sukcesów i bycie docenianym, a więc opiera się na nastawieniu na osobisty sukces, głównie materialny.

Określę teraz, które z wyłonionych w analizie czynnikowej wektorów są najlepszymi predyktorami postępu transformacji. W tym celu posłużę się modelami regresji logistycznej, w której zmienną zależną będzie zmienna, dzieląca kraje postkomunistyczne na dwie grupy według indeksu postępu transformacji. Kraje bardziej zaawansowane (Węgry i Polska) oznaczone zostały wartością 1, a kraje mniej zaawansowane (Czechy i Słowenia) wartością 0.

⁵ Odpowiedzi na pytania, określone przez zmienne składające się na wymiar tradycjonalizmu, zakodowane zostały tak, iż niższe wartości oznaczały konfirmację twierdzenia zawartego w pytaniu.

Tabela 5. Macierz rotowanych składowych analizy czynnikowej dla krajów postkomunistycznych

Zmienne	Czynniki			
	suwerenność ekonomiczna (1)	tradycjonalizm (2)	kolektywizm (3)	indywidualizm (4)
Preferowany narodowy szczebel decyzyjny w kwestiach stóp procentowych w bankach	0,877			0,223
Preferowany ponadnarodowy szczebel decyzyjny w kwestiach stóp procentowych w bankach	-0,871			-0,244
Preferowany ponadnarodowy szczebel decyzyjny w kwestiach opieki socjalnej	-0,664		0,208	0,331
Preferowany narodowy szczebel decyzyjny w kwestiach opieki socjalnej	0,495	0,279	-0,241	-0,450
Ważne aby władza była silna i zapewniała ochronę przed zagrożeniami		0,692		
Ważne jest aby mieszkać w bezpiecznym otoczeniu, czuć się bezpiecznie		0,674		
Istotne jest by ludzie byli traktowani równo i mieli równe szanse		0,632		
Ważna jest tradycja, postępowanie zgodnie ze zwyczajami		0,541		
Rząd powinien zmniejszać różnice w dochodach			0,635	
Pracownicy potrzebują silnych związków zawodowych dla ochrony wartości pracy i poziomu płac			0,604	
Odczucia na temat obecnych dochodów gospodarstwa domowego			-0,586	0,201
Zadowolenie z obecnego stanu gospodarki we własnym kraju			0,471	
Ważne jest by być bogatym, mieć dużo kosztowności				0,680
Ważne jest odnoszenie sukcesów i bycie docenianym		0,290	-0,217	0,653
Metoda wyodrębniania czynników: Głównych składowych. Metoda rotacji: Varimax z normalizacją Kaisera. Ładunki niższe niż 0,2 zostały w tabeli pominięte.	Test Bratletta (Sig. 0,00). Test Kaisera-Mayera-Oklina (KMO=0,595,).			

By poradzić sobie ze znaczną ilością braków danych zastosowałem procedurę *pairwise*, polegającą na tym, że dla każdej pary przypadków wykonywane są obliczenia wtedy, gdy przynajmniej w jednej z nich nie ma braków danych dla zmiennych włączonych do analizy.

Skonstruowane modele pokazują, że najlepszymi predyktorami są czynniki „tradycjonalizm” i „kolektywizm”. Osiągają one wysokie wartości współczynników Beta oraz są istotne statystycznie ($p < 0,01$). Ujemne wartości Beta wskazują, że wymiary te są silniejsze wśród krajów charakteryzujących się mniejszym stopniem zaawansowania transformacji (Czechy, Słowenia). Pozostałe dwa czynniki mają dużo mniejszą zdolność przewidywania. W istocie „indywidualizm” okazuje się nieistotny statystycznie, a „suwerenność ekonomiczna” jest istotna jedynie w modelach 3 i 4. Interesujące jest, że dochód gospodarstwa domowego osiąga ujemne wartości Beta, co wskazuje na odwrotną zależność ze zmienną wyjaśnianą. Wynika to ze specyficznego rozkładu miesięcznych dochodów gospodarstw domowych wśród krajów postkomunistycznych. Dominantą, czyli wartością występującą najczęściej, w przypadku Czech i Słowenii jest czwarta kategoria dochodowa (ponad 2000 zł, ale mniej niż 4000 zł), a w przypadku Polski i Węgier odpowiednio: trzecia (ponad 1200 zł, ale mniej niż 2000 zł) i druga (od 600 zł do 1200 zł). Kraje bardziej zaawansowane w postępie transformacji charakteryzują się większym zróżnicowaniem pod względem dochodów gospodarstw domowych mierzonym za pomocą wariancji (Węgry $s^2=2,84$, Polska $s^2=2,45$, Czechy $s^2=2,4$, Słowenia $s^2=2,24$). Ogółem poziom trafnej klasyfikacji dla pierwszego modelu sięga 82,2%, a kolejne zmienne wyjaśniające minimalnie zwiększają trafność klasyfikacji.

Tabela 6. Statystyki opisowe zmiennych wykorzystanych w modelach regresji logistycznej

Zmienne	N	Średnia	Odchylenie standardowe
Zmienna zależna:			
Kraje zaawansowane vs. słabiej zaawansowane (1= kraje bardziej zaawansowane, 0=kraje mniej zaawansowane)	5000	0,79	0,40451
Zmienne kontrolne:			
Rok urodzenia	4973	1957,54	18,498
Poziom edukacji	4949	2,61	1,450
Dochód gospodarstwa domowego netto	4147	3,34	1,627
Wielkość miejsca zamieszkania	4987	2,98	1,134
Płeć (1=mężczyzna, 2=kobieta)	4993	1,51	0,5
N ważnych (listwise)	4091		

Tabela 7. Modele regresji logistycznej. Zmienna zależna: *kraje bardziej zaawansowane w postępie transformacji vs kraje mniej zaawansowane*

		model 1	model 2	model 3	model 4
„Suwerenność” ekonomiczna	B	0,084	0,089	0,107	0,106
	S.E.	0,048	0,049	0,049	0,049
	Sig.	0,079	0,069	0,030*	0,032*
Tradycjonalizm	B		-0,411	-0,430	-0,428
	S.E.		0,048	0,048	0,048
	Sig.		0,000**	0,000**	0,000**
Kolektywizm	B			-0,387	-0,380
	S.E.			0,053	0,054
	Sig.			0,000**	0,000**
Indywidualizm	B				-0,051
	S.E.				0,054
	Sig.				0,338
Płeć	B	0,019	-0,076	-0,153	-0,138
	S.E.	0,097	0,098	0,100	0,101
	Sig.	0,848	0,439	0,126	0,172
Rok urodzenia	B	0,025	0,028	0,031	0,030
	S.E.	0,003	0,003	0,003	0,003
	Sig.	0,000**	0,000**	0,000**	0,000**
Wykształcenie	B	-0,223	-0,221	-0,167	-0,169
	S.E.	0,034	0,034	0,035	0,035
	Sig.	0,000**	0,000**	0,000**	0,000**
Dochód gospodarstwa domowego netto	B	-0,282	-0,289	-0,246	-0,249
	S.E.	0,028	0,029	0,030	0,030
	Sig.	0,000**	0,000**	0,000**	0,000**
Wielkość miejsca zamieszkania	B	-0,105	-0,130	-0,151	-0,147
	S.E.	0,045	0,046	0,047	0,047
	Sig.	0,020*	0,005**	0,001**	0,002**
Stała	B	-44,941	-51,535	-56,790	-55,846
	S.E.	5,673	5,830	5,851	5,936
	Sig.	0,000**	0,000**	0,000**	0,000**
Nagelkerke R Square		0,117	0,151	0,176	0,176

* istotność na poziomie $p < 0,05$

** istotność na poziomie $p < 0,01$

Rodzi się pytanie, czy osoby będące beneficjentami zmiany systemowej oraz ci, którzy pozytywnych konsekwencji tego procesu nie odczuwają bezpośrednio, mają podobny stosunek do „tradycjonalizmu” oraz „kolektywizmu”? Innymi słowy, zachodzi pytanie o elitarność wartości stanowiących o sukcesie projektu rynkowego. By na nie odpowiedzieć posłużę się regresją logistyczną, w której zmienną zależną będzie przynależność do elit dochodowych bądź do pozostałej części społeczeństwa. Rozróżnienie to oparte zostało na zasadzie dystrybucji Pareto. Zgodnie z nią dokonałem podziału tak, aby wartość graniczną stanowił osiemdziesiąty percentyl. Górne 20% stanowią elity, a pozostałe 80% mniej uprzywilejowane warstwy społeczne.

Okazuje się, że czynnikiem *nieróżnicującym* między elitami i resztą społeczeństwa w każdym z krajów okazał się jedynie tradycjonalizm. Tak więc ten zespół wartości spełnia warunek uniwersalności czy też nieelitarności. Kolektywizm jest natomiast czynnikiem różnicującym silniej nawet niż rok urodzenia i wielkość miejsca zamieszkania. W przypadku Węgier i Słowenii efekt kolektywizmu porównywalny jest jedynie do efektu wykształcenia. W przypadku Polski i Czech kolektywizm okazuje się najsilniejszym predyktorem „elitarności”.

Stosunek do tradycjonalizmu jest bardzo nieistotny statystycznie oraz osiąga bardzo niskie współczynniki Beta, a zatem jest wartością niezależną od poziomu dochodów. Co więcej, w zestawieniu z indeksem postępu transformacji dostrzec można istotną współzależność. Im wyższą wartość przyjmuje indeks postępu transformacji, tym słabiej czynnik tradycjonalizmu przewiduje przynależność do elity dochodowej. Zależność tę ilustruje tabela 9.

Skoro odrzucenie „tradycjonalizmu” jest podzielane przez beneficjentów przemiany systemowej i pozostałą część społeczeństwa we wszystkich krajach postkomunistycznych uwzględnionych w modelach regresji, oznacza to, że istnieje w tej kwestii zgoda społeczna wśród elit dochodowych i „mas”. Im większy konsens w tej kwestii, tym większą wartość indeksu postępu transformacji osiąga dany kraj. Konkluduję zatem, że szeroka zgoda społeczna, dotycząca odrzucenia tradycjonalizmu, sprzyja przemianom w krajach postkomunistycznych.

Tabela 8. Modele regresji logistycznej. *Zmienna zależna: elity dochodowe vs. nieelity*

	Polska		Węgry		Czechy		Słowenia	
	B	Sig.	B	Sig.	B	Sig.	B	Sig.
Tradycjonalizm	0,018	0,793	0,015	0,894	0,110	0,322	0,136	0,589
Wykształcenie	0,276	0,000	0,529	0,000	0,307	0,018	0,829	0,000
Rok urodzenia	0,011	0,006	0,032	0,000	0,015	0,031	0,019	0,244
Wielkość miejsca zamieszkania	-0,308	0,000	-0,209	0,040	-0,091	0,357	-0,141	0,547
Stała	-22,620	0,003	-65,142	0,000	-30,941	0,023	-41,975	0,199
Nagelkerke R Square	0,087		0,223		0,047		0,264	
	B	Sig.	B	Sig.	B	Sig.	B	Sig.
Kolektywizm	0,491	0,000	0,448	0,001	0,370	0,000	0,631	0,033
Wykształcenie	0,187	0,000	0,488	0,000	0,185	0,176	0,764	0,001
Rok urodzenia	0,006	0,132	0,028	0,000	0,012	0,089	0,014	0,388
Wielkość miejsca zamieszkania	-0,303	0,000	-0,207	0,045	-0,032	0,754	-0,112	0,642
Stała	-12,926	0,086	-56,826	0,000	-24,762	0,070	-32,159	0,323
Nagelkerke R Square	0,124		0,251		0,085		0,314	

Tabela 9. Zestawienie wyników regresji logistycznej z indeksem postępu transformacji

	Tradycjonalizm		Indeks postępu transformacji
	B	Sig	
Węgry	0,015	0,894	41,50
Polska	0,018	0,793	39,90
Czechy	0,110	0,322	39,60
Słowenia	0,136	0,589	34,60

Podsumowanie

Przeprowadzone analizy potwierdziły postawioną we wstępie tezę, że w tych krajach byłego bloku komunistycznego, w których istnieje szeroki konsens społeczny, reformy rynkowe przeprowadzone zostały z większym powodzeniem. Ponadto udało mi się ustalić, iż kwestią, w której konsens przejawia się najsilniej, jest odrzucenie tradycjonalizmu, czyli konfiguracji wartości i postaw dotyczących takich kwestii jak: przywiązanie do silnego państwa, potrzeba bezpieczeństwa, przywiązywanie dużej roli do tradycji i zwyczajów. Zarówno osoby

będące beneficjentami przemian systemowych (elity dochodowe), jak i ci, którzy bezpośrednio pozytywne skutki tego procesu odczuwają w mniejszym stopniu, podobnie odnoszą się do wartości zawartych w tradycjonalizmie. Nie jest więc tak, że kapitalizm w państwach postkomunistycznych powstaje wyłącznie w wyniku rozpowszechnienia się wartości liberalnych.

Projekt rynkowy ma mało cech pozytywnych. Jest on definiowany przez to, czego należy unikać. Sytuacja ta nosi znamiona anomii, czyli układu, w którym dotychczasowy zespół wartości i norm przestaje obowiązywać, a nowy jeszcze w pełni się nie ukształtował. Odwołując się do teorii Polanyiego o społecznym zakorzenieniu zachowań ekonomicznych (Polanyi 1957), ten rodzaj negatywnego odniesienia do tradycjonalizmu Leszek Chajewski i Aleksander Manterys (2003: 11) określają mianem *quasi-embeddycacji*. Termin ten wskazuje sytuację, gdy w powszechnym doświadczeniu poprzednia forma organizacji ekonomicznej stanowi negatywny punkt odniesienia, podczas gdy pozytywne dyrektywy normatywne, regulujące indywidualne zachowania ekonomiczne, są nieobecne. Chajewski i Manterys wskazują jednocześnie, że jest to stan charakterystyczny dla społeczeństw podlegających radykalnym przemianom rynkowym. W takim ujęciu projekt rynkowy jest więc wynikiem powszechnego odejścia od tradycjonalizmu (postawy ukształtowanej w poprzednim systemie), a sukcesy we wdrażaniu reform mają poniekąd charakter ubocznych efektów tego procesu.

Jednocześnie postawiona w początkowej części niniejszego tekstu hipoteza o związku jednorodności społecznej ze zdolnością krajów postkomunistycznych do wdrażania reform uzyskała wstępne empiryczne potwierdzenie. Odsetek dominującej grupy etnicznej i indeks postępu transformacji tych państw są skorelowane. Homogeniczność etniczna okazuje się więc dość dobrym przybliżeniem konsensu społecznego w kwestii odrzucenia zbioru wartości i postaw tworzących tradycjonalizm. Większości krajów byłego bloku komunistycznego o słabo zróżnicowanej strukturze etnicznej udało się osiągnąć lepsze rezultaty transformacji (por. tabela 1).

Wraz z rozszerzeniem Europejskiego Sondażu Społecznego na inne kraje postkomunistyczne możliwe będzie doprecyzowanie postawionej w niniejszej pracy tezy. Szczególnie interesujący wydaje się bardziej precyzyjny pomiar stopnia tożsamości narodowej, gdyż struktura etniczna jest bardzo słabą miarą jednorodności społecznej. Szczególnie ujawnia się to w przypadku takich krajów jak Białoruś i Ukraina, gdzie problematyczne jest poczucie narodowej odrębności od Rosjan oraz w państwach bałtyckich, w których mniejszość rosyjska stanowi znaczną część społeczeństwa i nie jest traktowana na równi z Łotyszami czy Litwinami.

Pogłębienie problematyki poruszonej w niniejszym tekście ma też znaczenie pragmatyczne. Jeśli negatywny stosunek do tradycjonalizmu pełni kluczową rolę w procesie transformacji rynkowej krajów postkomunistycznych, to potencjal-

ny wzrost jego znaczenia stanowi zagrożenie dla dokonujących się reform. Ponadto wyniki wyborów parlamentarnych i prezydenckich w Polsce w 2005 roku wskazują, że kwestia powszechnego odrzucenia tradycjonalizmu nie jest jednoznacznie i trwale określona. W wyborach parlamentarnych zwyciężyło Prawo i Sprawiedliwość, a w wyborach prezydenckich kandydat tej partii - Lech Kaczyński. Formacja ta w trakcie kampanii odwoływała się między innymi do wartości i postaw, które określiłem wspólnym mianem „tradycjonalizmu”. Treści te dodatkowo uzupełniane były wyraźnie artykułowanymi postulatami socjalnymi. Zwycięstwo tej formacji – promującej tradycyjno-socjalny „porządek społeczny” – sugeruje, iż dynamika procesu odchodzenia od tradycjonalizmu jest bardziej złożona.

Z tego punktu widzenia pogłębiona analiza części składowych tradycjonalizmu oraz zmian zachodzących w sferze wartości i postaw odnoszących się do kluczowych zasad funkcjonowania gospodarki wydaje się szczególnie uzasadniona.

Aneks

Tabela A. Struktura etniczna państw Europy Środkowej i Wschodniej*

Kraj	Grupa etniczna	Udział procentowy	Rok
Białoruś	Białorusini	78%	1996
	Rosjanie	12%	
	Polacy		
	Ukraińcy		
	Inni		
Bułgaria	Bułgarzy	85,6%	1999
	Turcy	9,5%	
	Romowie	4%	
	Inni	1%	
Chorwacja	Chorwaci	78%	2000
	Serbowie	12%	
	Muzułmanie	0,9%	
	Węgrzy	0,5%	
	Słoweńcy	0,5%	
	Inni	8,1%	
Czechy	Czesi	95%	1999
	Niemcy		
	Romowie		
	Polacy		
	Ślązacy		
	Słowacy		
Estonia	Estończycy	64%	1997
	Rosjanie	29%	
	Ukraińcy	3%	
	Białorusini	2%	
Gruzja	Gruzini	70,1%	1998
	Armeńczycy	8,1%	
	Rosjanie	6,3%	
	Azerbejdżanie	5,7%	
	Ossetyńczycy	3%	
	Abchazi	1,8%	
	Inni	5%	

Turkmenistan	Turkmen	77%	2001
	Uzbecy	9,2%	
	Rosjanie	6,7%	
	Kazachowie	2%	
	Inni	5,1%	
Ukraina**	Ukraińcy	72,7%	2000
	Rosjanie	22,1%	
	Żydzi	0,9%	
	Białorusini	0,9%	
	Mołdawianie	0,6%	
	Bułgarzy	0,5%	
	Polacy	0,4%	
	Węgrzy		
	Rumuni		
	Tatarzy Krymscy		
Albania	Albańczycy	95%	1999
	Grecy	3%-4%	
	inni	1%-2%	
Węgry	Węgrzy	92%	1999
	Romowie	4%	
	Niemcy	2%	
	Słowacy	1%	
	inni	1%	
Łotwa	Łotysze	56,5%	1997
	Rosjanie	30,4%	
	Białorusini	4,3%	
	Ukraińcy	2,8%	
	Polacy	2,6%	
Litwa	Litwini	80,6%	1998
	Rosjanie	8,7%	
	Polacy	7%	
	Białorusini	1,6%	
	Ukraińcy	1,1%	
Polska	Polacy	98%	2000
	Niemcy	ok. 1%	
	Ukraińcy	ok. 1%	
	Białorusini		
	Litwini		

Rumunia	Rumuni	89%	2000
	Węgrzy	7,1%	
	Niemcy	0,5%	
Rosja	Rosjanie	81%	2000
	Tatarzy	4%	
	Ukraińcy	3%	
	Inni	12%	
Słowacja	Słowacy	85,7%	1999
	Węgrzy	10,7%	
	Romowie	0,3%	
	Ukraińcy	0,3%	
	Niemcy	0,1%	
	Polacy	0,1%	
	inni	0,3%	
Słowenia	Słoweńcy	87,84%	1999
	Chorwaci	2,76%	
	Serbowie	2,44%	
	Bośniacy	1,36%	
	Węgrzy	0,42%	
	Inni	0,18%	
Uzbekistan	Uzbecy	71%	1998
	Rosjanie	8%	
	Tadżykowie	5%	
	Kazachowie	4%	
	Tatarzy	2%	
	Karakalpak	2%	
	inni	8%	

* Dane zebrane ze strony internetowej Departamentu Stanu USA, http://www.state.gov/www/background_notes/eurbgnhp.html

**Dane z Nowej Encyklopedii Powszechnej PWN 2000.

Tabela B. Zmienne wykorzystane w analizie czynnikowej oraz modelach regresji i ich statystyki opisowe (wszystkie kraje)

	N	Średnia	St. od.
Ważne, aby władza była silna i zapewniała ochronę przed zagrożeniami (bezpieczeństwo) (1=bardzo podobny do mnie, 2=podobny do mnie, 3=w pewnym stopniu podobny do mnie, 4=tylko trochę podobny do mnie, 5=niepodobny do mnie, 6=zupełnie do mnie niepodobny)	30672	2,38	1,231
Ważne jest, by mieszkać w bezpiecznym otoczeniu, czuć się bezpiecznie (1=bardzo podobny do mnie, 2=podobny do mnie, 3=w pewnym stopniu podobny do mnie, 4=tylko trochę podobny do mnie, 5=niepodobny do mnie, 6=zupełnie do mnie niepodobny)	30818	2,31	1,211
Ważna jest tradycja, postępowanie zgodnie ze zwyczajami (1=bardzo podobny do mnie, 2=podobny do mnie, 3=w pewnym stopniu podobny do mnie, 4=tylko trochę podobny do mnie, 5=niepodobny do mnie, 6=zupełnie do mnie niepodobny)	30725	2,83	1,413
Rząd powinien zmniejszać różnice w dochodach (1=bardzo się zgadzam, 2=zgadzam się, 3=ani zgadzam się ani nie zgadzam się, 4=nie zgadzam się, 5=bardzo się nie zgadzam)	36569	2,23	1,059
Pracownicy potrzebują silnych związków zawodowych dla ochrony wartości pracy i poziomu płac (1=bardzo się zgadzam, 2=zgadzam się, 3=ani zgadzam się ani nie zgadzam się, 4=nie zgadzam się, 5=bardzo się nie zgadzam)	36385	2,14	1,014
Odczucia na temat obecnych dochodów gospodarstwa domowego (1=żyjemy dostatnio, 2=dajemy sobie radę, 3=z trudem dajemy sobie radę, 4=praktycznie nie dajemy sobie rady przy obecnym poziomie dochodów)	37016	2,01	0,807
Wszystkie kraje zyskują, jeśli ludzie mogą się przenieść między krajami, tam gdzie ich zdolności są potrzebne (1=bardzo się zgadzam, 2=zgadzam się, 3=ani zgadzam się ani nie zgadzam się, 4=nie zgadzam się, 5=bardzo się nie zgadzam)	35871	2,19	0,872
Jak zainteresowany polityką (1=bardzo się interesuje, 2=dość się interesuje, 3=niezbyt się interesuje, 4=zupełnie się nie interesuje)	37381	2,62	0,916
Istotne jest, by ludzie byli traktowani równo i mieli równe szanse (1=bardzo podobny do mnie, 2=podobny do mnie, 3=w pewnym stopniu podobny do mnie, 4=tylko trochę podobny do mnie, 5=niepodobny do mnie, 6=zupełnie do mnie niepodobny)	30791	2,04	1,056
Lepiej dla kraju, jak wszyscy mają wspólne zwyczaje i tradycje (1=bardzo się zgadzam, 2=zgadzam się, 3=ani zgadzam się ani nie zgadzam się, 4=nie zgadzam się, 5=bardzo się nie zgadzam)	36884	2,65	1,117

	N	Średnia	St. od.
Być dobrym obywatelem: jak ważne wspomaganie ludzi w gorszej sytuacji (0=zupełnie nieważne, 10= bardzo ważne)	36998	7,39	2,012
Ważne jest by być bogatym, mieć dużo pieniędzy i kosztowności (1=bardzo podobny do mnie, 2=podobny do mnie, 3=w pewnym stopniu podobny do mnie, 4=tylko trochę podobny do mnie, 5=niepodobny do mnie, 6=zupełnie do mnie niepodobny)	30793	4,13	1,320
Ważne jest, odnoszenie sukcesów i bycie docenianym (1=bardzo podobny do mnie, 2=podobny do mnie, 3=w pewnym stopniu podobny do mnie, 4=tylko trochę podobny do mnie, 5=niepodobny do mnie, 6=zupełnie do mnie niepodobny)	30678	3,26	1,376
Zadowolenie z obecnego stanu gospodarki we własnym kraju (0=zupełnie nieważne, 10= bardzo ważne)	36485	4,04	2,289
Łatwo/trudno by związek zawodowy wpływał na warunki pracy (0=bardzo trudno, 10=bardzo łatwo)	7921	4,82	2,370
Lepiej dla kraju, gdy rząd mniej angażuje się w gospodarkę (1=bardzo się zgadzam, 2=zgadzam się, 3=ani zgadzam się ani nie zgadzam się, 4=nie zgadzam się, 5=bardzo się nie zgadzam)	34916	3,09	1,075
Płeć (1=mężczyzna, 2=kobieta)	37475	1,52	0,499
Wykształcenie (0=nieukończone podstawowe, 1=ukończone podstawowe, 2=gimnazjalne, 3=zawodowe, 4=nieukończone średnie, 5=średnie ogólnokształcące, 6=średnie zawodowe, 7=pomaturalne, 8=licencjackie, inżynierskie, 9=nieukończone wyższe magisterskie, 10=ukończone wyższe magisterskie)	37373	2,82	1,473
Rok urodzenia	37308	1956,58	18,085
Dochód gospodarstwa domowego netto (12 kategorii dochodowych, gdzie 1=poniżej 600zł/miesiąc, 12=ponad 40000zł/miesiąc)	28429	5,92	2,436

Tabela C. Zmienne wykorzystane w analizie czynnikowej na zbiorze krajów postkomunistycznych

	N	Średnia	St. od.
Rząd powinien zmniejszać różnice w dochodach (1=bardzo się zgadzam, 2=zgadzam się, 3=ani zgadzam się ani nie zgadzam się, 4=nie zgadzam się, 5=bardzo się nie zgadzam)	4847	2,11	1,028
Odczucia na temat obecnych dochodów gospodarstwa domowego (1=żyjemy dostatnio, 2=dajemy sobie radę, 3=z trudem dajemy sobie radę, 4=praktycznie nie dajemy sobie rady przy obecnym poziomie dochodów)	4967	2,42	,721
Ważne jest, by być bogatym, mieć dużo pieniędzy i kosztowności (1=bardzo podobny do mnie, 2=podobny do mnie, 3=w pewnym stopniu podobny do mnie, 4=tylko trochę podobny do mnie, 5=niepodobny do mnie, 6=zupełnie do mnie niepodobny)	4844	3,87	1,363
Ważne jest, by mieszkać w bezpiecznym otoczeniu, czuć się bezpiecznie (1=bardzo podobny do mnie, 2=podobny do mnie, 3=w pewnym stopniu podobny do mnie, 4=tylko trochę podobny do mnie, 5=niepodobny do mnie, 6=zupełnie do mnie niepodobny)	4851	2,00	1,020
Ważna jest, tradycja, postępowanie zgodnie ze zwyczajami (1=bardzo podobny do mnie, 2=podobny do mnie, 3=w pewnym stopniu podobny do mnie, 4=tylko trochę podobny do mnie, 5=niepodobny do mnie, 6=zupełnie do mnie niepodobny)	4842	2,33	1,168
Istotne jest, by ludzie byli traktowani równo i mieli równe szanse (1=bardzo podobny do mnie, 2=podobny do mnie, 3=w pewnym stopniu podobny do mnie, 4=tylko trochę podobny do mnie, 5=niepodobny do mnie, 6=zupełnie do mnie niepodobny)	4839	2,01	0,980
Ważne, aby władza była silna i zapewniała ochronę przed zagrożeniami (bezpieczeństwo) (1=bardzo podobny do mnie, 2=podobny do mnie, 3=w pewnym stopniu podobny do mnie, 4=tylko trochę podobny do mnie, 5=niepodobny do mnie, 6=zupełnie do mnie niepodobny)	4814	2,04	1,013
Ważne jest odnoszenie sukcesów i bycie docenianym (1=bardzo podobny do mnie, 2=podobny do mnie, 3=w pewnym stopniu podobny do mnie, 4=tylko trochę podobny do mnie, 5=niepodobny do mnie, 6=zupełnie do mnie niepodobny)	4807	3,06	1,321
Pracownicy potrzebują silnych związków zawodowych dla ochrony wartości pracy i poziomu płac (1=bardzo się zgadzam, 2=zgadzam się, 3=ani zgadzam się ani nie zgadzam się, 4=nie zgadzam się, 5=bardzo się nie zgadzam)	4757	1,96	0,898

	N	Średnia	St. od.
Zadowolenie z obecnego stanu gospodarki we własnym kraju (0=zupełnie nieważne, 10= bardzo ważne)	4811	3,19	2,066
Preferowany narodowy szczebel decyzyjny w kwestiach stóp procentowych w bankach (1=tak, 0=nie)	4366	0,71	0,454
Preferowany ponadnarodowy szczebel decyzyjny w kwestiach stóp procentowych w bankach (1=tak, 0=nie)	4366	0,25	0,435
Preferowany narodowy szczebel decyzyjny w kwestiach opieki socjalnej (1=tak, 0=nie)	4784	0,60	0,489
Preferowany ponadnarodowy szczebel decyzyjny w kwestiach opieki socjalnej (1=tak, 0=nie)	4784	0,13	0,340

Tabela D. Wartości współczynnika alfa Cronbacha dla użytych zmiennych w trzech podzbiorach: wszystkie kraje, kraje zachodniej Europy, kraje postkomunistyczne

zbiór krajów	Alfa Cronbacha
Wszystkie zmienne	
Wszystkie kraje	0,374
Kraje zachodniej Europy	0,328
Kraje postkomunistyczne	0,188
Zmienne ekonomiczne	
Wszystkie kraje	0,186
Kraje zachodniej Europy	0,138
Kraje postkomunistyczne	0,039

Literatura

- Boksański, Zbigniew. 1999. *Tożsamość narodowa w perspektywie transformacji systemowej*. W: Piotr Sztompka (red.). *Imponderabilia wielkiej zmiany. Mentalność, wartości i więzi społeczne czasów transformacji*. Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Chajewski, Leszek i Aleksander Manterys. 2003. *Transition-Centered Economic Sociology: A Framework for Analysis*. URL: <http://www.collegium.sm.pl/chajewski/>.
- Chajewski, Leszek. 2000. *Forms of Social Determination of Economic Behavior*. Paper presented at the Annual Meeting of the American Sociological Association, Los Angeles CA. URL: <http://www.collegium.sm.pl/chajewski/>.
- Dahl, Robert. 1971. *Polyarchy: Participation and Opposition*. New Haven and London: Yale University Press.
- Ekiert, Grzegorz. 2000. *Prawidłowości transformacji w Europie Wschodniej*. „Studia Socjologiczne” nr 3 (158): 11–42.
- Europejski Sondaż Społeczny 2002/2003. Paweł B. Sztabiński, Franciszek Sztabiński, Ośrodek Realizacji Badań Socjologicznych, Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2002. Projekt badawczy finansowany ze środków Komitetu Badań Naukowych w roku 2002.
- Gardawski, Juliusz. 1992. *Robotnicy 1991. Świadomość ekonomiczna w czasach przełomu*. Warszawa: Fundacja im. Friedricha Eberta w Polsce.
- Gardawski, Julisz. 1996. *Przyzwolenie ograniczone. Robotnicy wobec rynku i demokracji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Gardawski, Juliusz. 2001. *Powracająca klasa: Sektor prywatny w III Rzeczpospolitej*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Giddens, Anthony. 2003. *Stanowienie społeczeństwa*. Tłum. Stefan Amsterdamski. [1984]. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Gilejko, Leszek. 2002. *Społeczeństwo a gospodarka. Socjologia ekonomiczna*. Warszawa: Szkoła Główna Handlowa.
- Global Corruption Report. Transparency International. 2001 URL: http://www.globalcorruptionreport.org/download/gcr2001/data_and_research.pdf
- Grondona, Mariano. 2003. Kulturowa typologia rozwoju gospodarczego. W: Lawrence E. Harrison i Samuel P. Huntington (red.). 2003. *Kultura ma znaczenie. Jak wartości wpływają na rozwój społeczeństw*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Jarosz, Maria i Piotr Kozarzewski. 2002. *Sukcesy i klęski prywatyzacji w krajach postkomunistycznych*. Warszawa: ISP PAN.
- Kim, Jae-On i Charles W. Mueller. 1990. *Introduction to Factor Analysis. What It Is and How To Do It*. Sage Publications. Inc. University of Iowa.
- Kofman, Jan i Wojciech Roszkowski. 1999. *Transformacja i postkomunizm*. Warszawa: ISP PAN.

- Konieczna, Joanna. 2002. *Tożsamość narodowa a wartości polityczne, religijne i moralne w transformacji ustrojowej. Ukraina na tle Polski i innych krajów Europy Wschodniej*. Rozprawa doktorska pod kierunkiem prof. dr hab. Aleksandry Jasińskiej-Kani. UW Instytut Socjologii. Warszawa.
- Kuzio, Taras. 2002. „National Identity and Democratic Transition in Post-soviet Ukraine and Belarus. A Theoretical and Comparative Perspective”. URL: <http://www.rferl.org/eepreport/2002/07/15-240702.html> .
- Mach, Bogdan W. 1998. *Transformacja ustrojowa a mentalne dziedzictwo socjalizmu*. Warszawa: ISP PAN.
- Markowski, Radosław i Edmund Wnuk-Lipiński (red.). 2001. *Transformative Paths in Central and Eastern Europe*. Warszawa: ISP PAN.
- Merton, Robert K. 1982. *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*. Warszawa: PWN.
- Offe, Claus. 1999. *Drogi transformacji. Doświadczenia wschodnioeuropejskie i wschodniemieckie*. Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Ost, David i Marc Weinstein. 1999. *Unions Against Unions: Toward Hierarchical Management in Post-Communist Poland*. „East European Politics and Societies”. University of Pittsburgh, nr 13: 1–32.
- Pańków, Włodzimierz. 1993. *Instytucje pracy w procesie transformacji (polskie doświadczenia z lat 1990–1992)*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Polnanyi, Karl. 1957 (1944). *The Great Transformation*. Boston: Beacon Press.
- Ritzman, Rudolf Martin. 2001. „Slovenia’s Path Towards Democratic Consolidation”. URL:<http://www.rferl.org/eepreport/2001/05/9–160501.html>.
- Ruszkowski, Paweł. 2004. *Socjologia zmiany systemowej w gospodarce*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Schumpeter, Joseph A. 1962. *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Harper Torchbooks.
- Staniszki, Jadwiga. 1989. *Ontologia socjalizmu*. Warszawa: In Plus.
- Staniszki, Jadwiga. 2001. *Postkomunizm. Próba opisu*. Gdańsk: Słowo/obraz terytoria.
- Stark, David. 1992a. *Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe*. „East European Politics and Societies” 6(1): 1–54.
- Stark, David. 1992b. *The Great Transformation? Social Change in Eastern Europe*. „Contemporary Sociology” 21(3): 299–304.
- Survey Research Using SPSS*. SPSS Inc. Chicago. 1998.
- TNS OBOP. 2002a. „Prywatyzacja przed Trybunałem Opinii Publicznej” Warszawa, czerwiec 2002.
- TNS OBOP. 2002b. „Pamięć Polski Ludowej i Rządów III Rzeczypospolitej” Warszawa, lipiec 2002.
- Weber, Max. 1994. *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*. Lublin: Wydawnictwo TEST, oraz URL:<http://xroads.virginia.edu/~HYPER/WEBER/header.html>.

- Wilson, William Julius. 1980. *The declining significance of race*. Chicago: Chicago University Press
- Wnuk-Lipiński, Edmund i Marek Ziółkowski (red.). 2001. *Pierwsza dekada niepodległości. Próba socjologicznej syntezy*. Warszawa: ISP PAN.
- Wnuk-Lipiński, Edmund. 1996. *Demokratyczna rekonstrukcja. Z socjologii radykalnej zmiany społecznej*. Warszawa. Wydawnictwo Naukowe PWN.

The Role of Consensus and Social Homogeneity in the Process of Building Capitalism in Post-communist Countries

Summary

The focus of this article is on interpretation of progress of post-communist transformations. Classical approaches, particularly those of Max Weber and Karl Polanyi, rather than modern ones are used as basis for the empirical analysis.

I argue that the success of capitalist project, both now and in the past, stems from the ability to work out a general consensus about the preceding economic order. I also claim that ethnic homogeneity can be a favorable factor for the post-communist transformation, especially in its initial phase. Moreover, unlike in fully developed market systems which are more stable and socially diverse, the success of market reforms in post-communist countries negatively correlates with their diversification.

One of the main goals of this analysis is to describe empirically what this consensus refers to. Survey research shows that market reforms in former socialist block run more smoothly if the level of social consensus about key values, not necessarily liberal, is high. I analyzed values and attitudes defining the consensus and also the degree of their popularity among economic elites and non-elites. Data used in the analysis comes from the first edition of European Social Survey.

Key words: social consensus, social homogeneity, post-communist transformations, economic sociology.